

Kritische bijdrage

Transities in de opvattingen van demografen

Nico Keilman¹

Nederlandse demografen kunnen zich vaak moeilijk aan veranderde omstandigheden aanpassen. Tussen 1964 en 1977 nam het kindertal af van ca. 3,1 naar ongeveer 1,5. Deze daling was zo abrupt dat het Centraal Bureau voor de Statistiek in haar geboorte-prognoses regelmatig te hoog uitkwam. Maar in 1972 werd een prognose gepubliceerd waarin de laagste variant een gemiddeld kindertal van 2,1 kind per vrouw inhield, het bekende vervangingsniveau. Na 1972 heeft het CBS in geen enkele van haar prognoses een dergelijk hoog niveau meer voorzien: gemiddelde kindertallen van 1,30 tot 1,85 werden als de meest plausibele voor de nabije toekomst beschouwd. Hiermee sloot het CBS aan bij de verklaringen die in de jaren zeventig door de Amerikaanse demografen Westoff en Ryder voor de lage vruchtbaarheid in de Westerse wereld waren gegeven: door processen van emancipatie en individualisering nemen vrouwen langer dan voorheen deel aan het onderwijs en nemen ze vaker een betaalde baan buitenshuis. Een terugkeer naar het 'burgerlijke' gezinstype was naar de mening van Westoff en Ryder onwaarschijnlijk. Vooraanstaande Europese demografen hebben daarentegen nog lange tijd serieus rekening gehouden met een 'herstel' van de vruchtbaarheid. Maar, in 1984, na een rapport van de Westduitse sociaal-demograaf Josef Schmid aan de Raad van Europa veranderden de opvattingen van de Europese demografen.² Voor het Nederlandse taalgebied heeft hierbij het artikel 'Twee demografische transities?' van Lesthaeghe en Van de Kaa (Boekaflevering Mens en Maatschappij 1986) een belangrijke rol gespeeld.³ Het 'burgerlijke' gezinsmodel was in de jaren zestig vervangen door een meer 'individualistisch' getint type, gedragen door de zelfontplooiingideologie. Inmiddels is deze interpretatie van de achtergronden van de vruchtbaarheidsdaling, in zijn algemeenheid, gemeengoed in Nederland geworden. 'Toen duidelijk werd dat de daling van het kindertal niet van voorbijgaande aard zou zijn, ontstond bij de werkgroep Demografie van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant het idee om nader in te gaan op de demografische achtergronden en gevolgen van de waargenomen ontgroening . . .', zo schrijven Frinking en Nelissen in hun inleidende hoofdstuk van de bundel 'Ontgroening in Nederland'. Dit was dus globaal 15 jaar nadat het CBS de lage geboorte al als een structureel verschijnsel had betiteld. Uit het voorgaande blijkt dat een bureaucratie niet altijd inert hoeft te zijn.

In het navolgende wil ik een kritische beschouwing geven van de door Frinking en

Nelissen geredigeerde bundel 'Ontgroening in Nederland: Achtergronden, ontwikkelingen en implicaties van een jeugdarme samenleving', en van het qua onderwerpen verwante boek 'Het kind als keuze: Demografische ontwikkelingen in Nederland' van dezelfde samenstellers.⁴ Hiermee geef ik graag gevolg aan een verzoek van de redactie van dit tijdschrift.

'Ontgroening in Nederland' heeft, anders dan de verderop te bespreken bundel 'Het kind als keuze', voornamelijk een wetenschappelijk karakter. Hoofdstuk 1 van Frinking en Nelissen bevat de doelstelling van het boek, waarbij het duidelijk wordt dat men zich, vergeleken met de titel, beperkt tot *demografische* achtergronden en gevolgen van de ontgroening en dat het accent ligt op kwantitatief onderzoek. In hoofdstuk 2 geeft Frinking een analytisch-demografische beschouwing van de echtelijke en de buitenechtelijke geboorte, van de huwelijksluiting en van het ongehuwd samenwonen sinds de Tweede Wereldoorlog. Van den Akker beschrijft in hoofdstuk 3 de waargenomen trends in de buitenechtelijke vruchtbaarheid en probeert deze te plaatsen binnen de veranderende maatschappelijke context sinds 1950. In hoofdstuk 4 onderzoeken De Feijter en Bartlema, voornamelijk op basis van internationale literatuur, de relatie tussen de omvang van het ouderlijke gezin en die van het eigen gezin. De voor- en nadelen van de longitudinale en de transversale beschouwingswijze van de vruchtbaarheid staan centraal in hoofdstuk 5 van Janssen en Vossen, waarin de auteurs tevens de tweede demografische transitie onder de loep nemen. Hoofdstuk 6 van Nelissen bevat een toepassing van microsimulatie op het terrein van de huishoudensvorming en -ontbinding. De invalshoek is zuiver demografisch, maar het betreft hier een onderdeel van een groter project waarin eveneens sociaal-economische aspecten aan de orde komen. Bartlema beschrijft in hoofdstuk 7 uitkomsten van een aantal macrosimulaties met betrekking tot de omvang en de structuur van verwantschapsnetwerken. In hoofdstuk 8 beschouwt Janssen enkele mathematische functies die kunnen worden gebruikt om het patroon van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid op nationaal en op regionaal niveau handzaam samen te vatten. De bundel wordt door Frinking en Nelissen met een epiloog afgesloten.

De kwaliteit van de bijdragen loopt nogal uiteen. Positief werd ik getroffen door het hoofdstuk van Van den Akker over de buitenechtelijke vruchtbaarheid. Op heldere wijze geeft hij aan hoe het karakter van de buitenechtelijke geboorten vanaf 1950 in ons land is veranderd van 'ongelukjes' naar geboorten in samenwoningsrelaties. Door te wijzen op de toeneming van het samenwonen in de jaren zeventig verklaart hij aldus de stijging die in de buitenechtelijke vruchtbaarheidscijfers sinds ongeveer 1975 optreedt.

Interessant is de conclusie van Janssen en Vossen in hoofdstuk 5 dat de geboortegeneraties 1946-47 als een scharnierpunt hebben gefungeerd tussen twee duidelijk verschillende vruchtbaarheidsregimes. Aldus brengen zij een belangrijke aanvulling aan op de transversaal georiënteerde beschouwingen van Lesthaeghe en Van de Kaa over een mogelijke (tweede) demografische transitie, waarbij geen duidelijke markering kon worden aangegeven. Wel dient te worden opgemerkt dat de analyse in hoofdstuk 5 aan diepgang zou hebben gewonnen indien de auteurs gebruik zouden hebben gemaakt van de translatieformules die Ryder in de jaren zestig heeft ontwikkeld bij zijn studies naar transversale en longitudinale vruchtbaarheidsontwikkelingen. De auteurs stellen op

p. 67 dat het gemiddelde kindertal per generatie (CFR) samenvalt met het gemiddelde kindertal per periode (TFR) indien het lokalisatiepatroon in de generaties constant is. Echter, met behulp van de genoemde translatieformules kan worden aangetoond dat de CFR in dat geval een *lineaire functie* is van de TFR (of omgekeerd) en dit is nog maar een eerste orde benadering. Dit punt laat onverlet de conclusie van de auteurs dat de hoge geboortenaantallen tussen medio jaren veertig en eind jaren zestig voornamelijk werden veroorzaakt door verschuivingen in het lokalisatiepatroon en niet door een tijdelijke groei van het gemiddelde kindertal in de generaties: de CFR vertoont een regelmatige daling. Dit betekent mijns inziens dat demografen veel minder aandacht zouden moeten besteden aan de vruchtbaarheidsdaling in het midden van de jaren zestig, maar zich veeleer bezig zouden moeten houden met de vraag waarom de vrouwen in de periode 1945-1970 hun kinderen op veel lagere leeftijd kregen dan op grond van de trend vanaf het eind van de 19e eeuw mocht worden verwacht.

Een belangrijk thema in het hoofdstuk van Janssen en Vossen is de gebrekkige inzichten die transversale vruchtbaarheidsmaten ons verstrekken, vergeleken met longitudinale maten. Dit komt ook terug in hoofdstuk 2 van Frinking (p. 7, p. 14/15), die pariteitsverhogingskansen analyseert. Met dergelijke maten wordt de kans aangegeven dat een vrouw die n kinderen heeft er nog minstens één kind bij krijgt. Opvallend is dat de vertekeningen die Frinking signaleert in de transversale pariteitsverhogingskansen grotendeels het gevolg zijn van het feit dat hij gebruik maakt van een verouderde methodologie. Hij relateert het aantal geboorten van rangnummer n in een zeker kalenderjaar aan het *totale* aantal vrouwen, ongeacht hun reeds gerealiseerd kindertal. De Jong heeft echter aangetoond dat een meer correcte berekeningswijze, waarbij het aantal vrouwen met *precies $n-1$ kinderen* als vergelijkingsbasis dient, het verschil tussen transversale en longitudinale verhogingskansen voor eerste, tweede en derde kinderen gedeels doet verdwijnen.⁵

Hoofdstuk 7 van Bartlema is een samenvatting van paragraaf IVa van zijn in 1987 aan de KUB verdedigde proefschrift.⁶ Omdat in dit proefschrift voor het eerst een toepassing voor de Nederlandse situatie van modellen voor verwantschapsnetwerken wordt gegeven, is het een goede gedachte geweest voor Bartlema's werk bredere verspreiding te zoeken. Ik denk dat dit soort studies startpunt vormt voor verder onderzoek, waarbij verdieping in twee richtingen dient te worden gezocht. Voor het inschatten van de zorgbehoefte van ouderen lijkt me inzicht in uitsluitend *aantallen* verwanten niet voldoende; ook de factor *afstand* (zowel fysiek als emotioneel) dient in de analyses te worden betrokken. Verder lijkt me dat in dit verband vrienden en kennissen even belangrijk zijn als verwanten.

Als geheel genomen kan dit boek mij niet zeer bekoren. Naast de wisselende kwaliteit speelt hierbij ook de vorm een rol.

Ten eerste is de bundel vooral een betrekkelijk losse verzameling van onderzoeksverslagen van demografen die direct of indirect aan de Katholieke Universiteit Brabant zijn gelieerd en veel minder (zoals de titel, de ondertitel en de doelstelling op p. 2 beloven) een systematische uiteenzetting van achtergronden en gevolgen van de waargenomen ontgroening.

Ten tweede roepen de teksten (te) veel vragen op die niet worden beantwoord. Ik licht dat met enkele voorbeelden toe. Op p. 25 stelt Frinking dat een zekere factor blijkens experimentele berekeningen bij benadering gelijk is aan 1 en daarom kan worden weggelaten. Graag had ik dit met getallen aangetoond gezien. De Feijter en Bartlema maken melding van een rangcorrelatiecoëfficiënt tussen eigen gezinsomvang en die in het gezin van herkomst van 0,095 op basis van het Onderzoek Gezinsvorming 1985, alsmede een met een waarde van 0,71 op basis van een onderzoek in Tilburg in 1986 (p. 43). Een (poging tot) verklaring van dit verschil ontbreekt. Janssen en Vossen schrijven op p. 73 dat ze waargenomen geboortenaantallen hebben gecorrigeerd voor de invloed van buitenlandse migratie. Niet duidelijk echter is hoe dit geschiedde. Naar mijn mening heeft men hiervoor geboortegegevens nodig, uitgesplitst naar jaar van immigratie van de moeder en deze zijn niet zonder meer beschikbaar. De beschrijving door Nelissen van de werking van de submodule voor de huwelijksluiting in zijn model (p. 81) munt niet uit door duidelijkheid. Wat gebeurt er als het aantal samenwonende mannen kleiner is dan het aantal samenwonende vrouwen? In dat geval zijn er geen '... resterende samenwonende mannen ...', waarop de auteur zijn beschrijving baseert. Wat bedoelt hij met de zinsnede '... de laatste tien overgebleven vrouwen worden ... aan elkaar toegewezen. ...' (p. 81)? Ontstaan hier vijf lesbische paren? Hoe heeft hij de modelparameters voor het vertrek van kinderen uit het ouderlijke huis geschat (p. 83)? Hooimeijer en Linde hebben uitgebreid gewezen op de gevaren die zijn verbonden aan de in zwang zijnde methoden.⁷

Een derde bezwaar is dat de bundel een weinig verzorgde indruk maakt. Figuren zijn rommelig (nu eens MSCHART, dan weer LOTUS of met de hand) of onbegrijpelijk (legenda ontbreekt op p. 59/60, legenda is verkeerd en schaal aanduiding ontbreekt op p. 34, hetgeen de tekst op p. 29 ernstig handicapt). Het grote aantal drukfouten werkt op den duur storend. Zeer hinderlijk is de fout op p. 25, waar in formule (12) niet over *i* moet worden gesommeerd, maar over *x*. Op p. 84 ontbreken in tabel 2 de in de tekst beloofde cijfers voor het jaar 1947. Het '... relatief grote aantal eenpersoonshuishoudens in 1960 ...' (p. 87) klopt niet met tabel 6. Bartlema veronderstelt op p. 94 onafhankelijkheid van gezinsgrootte tussen de generaties, terwijl hij samen met De Feijter op p. 54 schrijft dat '... zowel in Nederland als in andere landen consistent een significant positief verband (kan worden) geregistreerd ...'

'Het kind als keuze' is veel minder sterk op vakgenoten gericht en iets meer opiniërend dan de zojuist besproken bundel. Een overeenkomst met 'Ontgroening in Nederland' is dat ook 'Het kind als keuze' voornamelijk eigen bijdragen van (ex)leden van de werkgroep Demografie van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KUB bevat. Van den Akker schetst in hoofdstuk 1 de veranderingen die gedurende de afgelopen decennia in de primaire relatievorming en -ontbinding zijn opgetreden. Van der Avort beschrijft vervolgens de verhouding tussen de partners in een relatie en geeft aan dat de hedendaagse relatie meer dan vroeger wordt beheerst door individualiteit en kameraadschappelijkheid. Er moet steeds worden onderhandeld tussen de partners over hun onderlinge verhoudingen. Hoofdstuk 3 van Frinking bevat een beschrijvend-statistische analyse van het verschijnsel kinderloosheid. De auteur verwacht dat van de vrouwen geboren in

1960 ongeveer 25 procent kinderloos zal blijven. Toekomstige ontwikkelingen van de collectieve lasten en de beïnvloeding daarvan door de vruchtbaarheid staan centraal in hoofdstuk 4 van Vossen en Janssen. Voortbouwend op de methodiek die door het Sociaal en Cultureel Planbureau hiervoor in het begin van de jaren tachtig werd geïntroduceerd, komen deze auteurs tot de conclusie dat zelfs met een aanzienlijke stijging van het geboorteniveau (in hun maximumscenario gaan ze uit van 2,5 kind per vrouw) de collectieve lasten per hoofd van de bevolking tussen nu en 2040 nog met 12 procent zullen stijgen; in het geval van lage vruchtbaarheid (1,0 kind per vrouw) is die stijging het dubbele. Een herschikking van de collectieve uitgaven over de leeftijden – langere opleidingen voor jongeren en tegelijkertijd een verhoging van de pensioenleeftijd – zou slechts een geringe stijging te zien geven, die bovendien pas rond 2010 begint. Ten slotte belicht Frinking in hoofdstuk 5 de relatie tussen de vruchtbaarheid en het overheidsbeleid. Hij stelt dat de kosten (zowel materieel als immaterieel) verbonden aan het grootbrengen van kinderen door sommigen te hoog worden ervaren, hetgeen mede is veroorzaakt door een passief overheidsbeleid inzake ouderschapsverlof en kinderopvang.

Ik vind dat deze bundel een goede bijdrage levert aan de discussie rondom het bevolkingsbeleid. De vragen, die worden gesteld, zijn pertinent en de kritiek, die ik op het boek heb, doet daaraan niets af. Dat soms van verouderd cijfermateriaal of van een achterhaalde methode gebruik wordt gemaakt is niet zo'n bezwaar in een vooral opiniërende bundel, omdat de centrale thema's hierdoor niet veel veranderen. 'Het spanningsveld tussen individuele keuzevrijheid (wel of geen kinderen, NK) en maatschappelijke solidariteit (wie betaalt de lasten voor de toekomstige ouderen, NK) vraagt om een herbezinning van de verhouding tussen burger en overheid, in het bijzonder ten aanzien van de verdeling van kosten die voortvloeien uit het krijgen en grootbrengen van kinderen ...' schrijven Frinking en Nelissen op p. 11. Dit is de essentie van dit boek. Oplossingen voor de gesignaleerde problemen worden naar mijn mening echter niet altijd even helder beschreven. De opiniërende passages zijn vaak vaag en defensief gesteld. '... we (zien) ons gesteld ... voor een vraagstuk dat sterk uiteenlopende dimensies kent ...' stellen Vossen en Janssen op p. 81. Vervolgens beschrijven ze drie mogelijke reacties op de te verwachten hoge collectieve lastendruk: een 'laissez-faire'-houding (de economische groei zal die druk ongetwijfeld verlichten), een gericht sociaal-economisch beleid (kweken van reserves, neutraliseren van leeftijdseffect in de collectieve sector) en een bevolkingsbeleid (demografische draagkracht verstevigen). Waar de voorkeur van de auteurs naar uitgaat, blijft onduidelijk. In het kader van een bevolkingsbeleid prefereren ze een verhoging van de vruchtbaarheid tot een niveau van 2 à 2,5 kind per vrouw. Wat dit zou betekenen voor verkeerscongestie en druk op het leefmilieu wordt niet vermeld.

Frinking vraagt zich af waarom een pleidooi voor een pronatalistisch beleid, alsmede een voor een grotere waardering voor en maatschappelijke erkenning van de ouderrol vooral in progressieve kring zoveel weerstanden oproept (p. 101). Naar mijn mening zijn hiervoor een ideologische reden en een praktische reden aan te geven. Ten eerste hebben voorstanders van een pronatalistische politiek tot nu toe onvoldoende duidelijk

gemaakt dat eventuele verhoogde vruchtbaarheid niet langer gepaard zou moeten en kunnen gaan met het burgerlijke gezinstype. In het moderne gezin staat de zelfontplooiing centraal. Daarom ook dient een eventueel pronatalistisch beleid ondergeschikt te worden gemaakt aan een beleid gericht op emancipatie van de vrouw. Een meer gelijkwaardige rol tussen man en vrouw dan thans is daarbij een noodzakelijke voorwaarde. Ten tweede is nog onvoldoende antwoord gegeven op de vraag hoe kan worden voorkomen dat stijgende aantallen geboorten een nog sterkere aanslag op het leefmilieu zullen doen dan we nu al met een bevolking van bijna 15 miljoen ervaren. Indien de huidige lage vruchtbaarheid in de volgende eeuw zou resulteren in een bevolking van, zeg, 10 miljoen inwoners, dan zou een pleidooi voor een pronatalistisch beleid om die reden op veel minder weerstand stuiten.

Noten

1. De auteur is als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te 's-Gravenhage.
2. J. Schmid (1984). *The background of recent fertility trends in the member states of the council of Europe*, Raad van Europa, Straatsburg.
3. R. Lesthaeghe en D.J. van de Kaa (1986). Twee demografische transitie's? *Boekaflevering Mens en Maatschappij*, 61, 9-24.
4. G.A.B. Frinking en J.H.M. Nelissen, red., (1988). *Ontgroening in Nederland: Achtergronden, ontwikkelingen en implicaties van een jeugdarme samenleving*, Acco, Amersfoort/Leuven, 145 blz.
G.A.B. Frinking en J.H.M. Nelissen, red., (1988). *Het kind als keuze: demografische ontwikkelingen in Nederland*, SDU uitgeverij, 's-Gravenhage, 112 blz.
5. A.H. de Jong (1986). Pariteitsverhogingsquotiënten, 1970-1985, *CBS-Maandstatistiek van de Bevolking*, 34 (11), 52-61.
6. J.D. Bartlema (1987). *Developments in kinship support networks for the aged in the Netherlands*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant.
7. P. Hooimeijer en M.A.J. Linde (1987). Dynamiek in de huishoudensmodellering, *Planning: Methodiek en Toepassing*, 30, 25-33.